

મરમી સન્ત આનન્દઘન અને તેમને પરમ્પરા પ્રાપ્ત જૈન ચિન્તનધારા

નગીન જી. શાહ

વિક્રમની ૧૭મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં વિદ્યમાન કવિ, મર્મી, અવધૂ આનન્દઘનજીએ રચેલાં પ્રથમ ૨૨ જિનનાં સ્તવનો પ્રસિદ્ધ છે. શ્રી મો. દ. દેસાઈએ ઓળખી પોતે પ્રસિદ્ધ કરેલાં ૨૩મા અને ૨૪મા જિનનાં સ્તવનો આનન્દઘનજીના હોવાની અને અમુક કારણે ગોપ્ય રખાયાં હોવાની સમ્ભાવના તે સ્વીકારે છે. આ બધાં સ્તવનોની પાઠશુદ્ધિની સમસ્યા પણ ખાસ નથી. પરંતુ પદોની બાબતમાં આવું નથી. આનન્દઘનજીએ હિન્દીમાં બહોતેર પદો રચ્યાં છે અને તે ‘આનન્દઘન બહોત્તરી’ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. ૭૨ ઉપરાંત બીજાં તેમના નામે ચઢાવાયાં છે અને તેમનાં પદો તરીકે ૧૦૭ પદો છપાયાં છે. તેમાંથી તેમનાં પદો કયાં નથી તેનો નિશ્ચય કરી તેમને બાદ કરી તેમનાં જ પદોને જુદા તારવીએ નહિ અને તે બધાં જ ૧૦૭ પદોને આધારે આનન્દઘનજીનો આ વિચાર હતો અને આ ભાવના હતી એમ કહીએ તો આનન્દઘનજીને બહુ અન્યાય થાય. અને આવું અત્યાર સુધી થતું આવ્યું છે. પદોની પાઠશુદ્ધિ પણ અનેક સ્થાને વિચારણા માગે છે. લહિયાઓએ-ખાસ કરી ગુજરાતી-હિન્દી ન સમજાવાથી પોતાની ભાષાસમજ પ્રમાણે ફેરફાર કરી નાંખ્યા છે. તેથી, આનન્દઘનજીના પદોની સમીક્ષિત શુદ્ધ આવૃત્તિની ખાસ જરૂર છે. આ કાર્યમાં શ્રી મો.દ. દેસાઈનો લેખ ‘અધ્યાત્મી શ્રી આનન્દઘન અને યશોવિજય’ અત્યંત ઉપયોગી સિદ્ધ થશે. આ લેખ વાંચ્યો ત્યારે જ જાણ્યું કે આનન્દઘનજીનું મનાતું અત્યંત પ્રસિદ્ધ પદ ‘અબ હમ અમર ભયે ન મરેંગે’ તો આગ્રાવાસી કવિ દ્યાનતરાય (જન્મ સં. ૧૭૩૩)નું છે.

આનન્દઘનજી મરમી સન્ત છે, તત્ત્વચિન્તક નથી. તેથી તેમનું કથન અન્તર્દૃષ્ટિ, આન્તર પ્રતિભા, અન્તઃપ્રજ્ઞા, intuition માંથી સ્ફુરેલું છે, તે બુદ્ધિના પૃથક્કરણ, વિશ્લેષણમાંથી ઉપજેલું નથી. તે આત્માનુભવ ઉપર ભાર દે છે, બુદ્ધિ-ચિન્તન ઉપર નહિ. તે તર્કવિચાર અને વાદની તરફેણ કરતા નથી. ‘તર્કવિચારે રે વાદપરમ્પરા રે, પાર ન પહુંચે કોય.’ એટલે તે ‘ઘટ અન્તર’ પરખવા, ‘અન્તર

જ્યોતિ' જગવવા, 'નિર્વિકલ્પ રસ' પીવા, 'સહજ સુભાવ થિરતા' ધરવા, 'અજપા કી અનહદ ધુનિ' સુણવા, 'રમ મહારસ' ચાખવા, 'અગમ પિયાલા' પીવા, 'નીજ પરચે સુખ' પામવા અને 'ચિત્તસમાધ' માટે મથવા આપણને પ્રેરે છે.

આનન્દઘનજીની અન્તર્દૃષ્ટિ ખુલી गई છે. તેમને સકલ કોટે અજવાળાં છે. તે સ્વયં સહજ સુજ્યોતિ સરૂપ છે. તે બિના જ્યોતિ ઝંજિયારા છે. તે સ્વયંપ્રકાશ છે. તેને બીજી જ્યોતિની આવશ્યકતા નથી. બુદ્ધિના પ્રકાશની તેને જરૂર નથી. બુદ્ધિનો પ્રકાશ ભેદક છે, ભેદ પ્રગટ કરે છે, અને ભેદ ભય, શોક અને મોહનો જનક છે. “દ્વિતીયાદ્ વૈ ભયં ભવતિ । તત્ર કો મોહઃ કઃ શોકઃ એકત્વમનુપશ્યતઃ ।” જે ભેદને દેખે છે તે મૃત્યુની પરમ્પરાથી મુક્ત થતો નથી. “મૃત્યોઃ મૃત્યુમાપ્નોતિ ય ઇહ નાનાત્વમનુપશ્યતિ ।” જે આત્મપ્રકાશ છે, અન્તઃપ્રજ્ઞા છે, અન્તર્જ્યોતિ છે તે અભેદને પ્રગટ કરે છે, અભેદને નીરખે છે. અભેદ ભય, શોક અને મોહનો નાશક છે. આ અભેદનો સાક્ષાત્કાર આનન્દઘનજીના આ શબ્દોમાં વ્યક્ત થાય છે : “રામ કહો રહમાન કહો કોડ, કાન કહો મહાદેવ રી. પારસનાથ કહો કોડ બ્રહ્મા, સકલ બ્રહ્મ સ્વયમેવ રી. ભાજનભેદ કહાવત નાના, એક મૃતિકા રૂપ રી. તૈસેં ખણ્ડકલ્પના રોપિત, આપ અખણ્ડ સ્વરૂપ રી.” અહીં પળ ઉપનિષદના શબ્દો યાદ આવે છે - “વાચારમ્ભણં વિકારો નામધેયં મૃતિકા ઇત્યેવ સત્યમ્ ।” અભેદસાક્ષાત્કાર શુદ્ધ પ્રેમનો જનક છે. તેમાંથી નિરુપાધિક પ્રેમ જ પ્રગટે છે. પ્રીતસગર્ઈ રે... વિકસતિ... દ્રવતિ... વ્યતિષજતિ... જે આતમ અનુભવ રસનો રસિયો છે, તે પ્રેમ કટોરી પીયૂષ પીએ છે, તેને પ્રેમનું તીર અચૂક લાગે છે. આતમ અનુભવથી પ્રગટ અભેદમાંથી પ્રસૂત પ્રેમ જ્યાં હોય ત્યાં દુવિધા હોય નહિ. ‘પ્રેમ જ્યાં દુવિધા નહીં રે.’

આનન્દઘનજી જાતપાંતભેદ, સમ્પ્રદાયભેદ, સ્ત્રીપુરુષભેદનો પ્રબલ વિરોધ કરે છે. ગચ્છભેદ એ તો ઉપલક્ષણ છે. તેનાથી સમ્પ્રદાયભેદ, પંથભેદ પણ સમજવાના છે. ‘નહીં હમ પુરુષા નહીં હમ નારી’ એમ કહી આનન્દઘનજી સમજાવે છે કે આત્મા સ્ત્રી-પુરુષભેદથી પર છે અને જેને આતમ અનુભવ છે તે પણ આ ભેદથી પર છે, તે આ ભેદને સ્વીકારતો નથી. અહીં નાનપણમાં સાંભળેલી વાત યાદ આવે છે. મીરાબાઈ વૃન્દાવન ગયા. ત્યાં પ્રસિદ્ધ ગોસ્વામીને મળવાની ઈચ્છા થઈ, મળવાની રજા માગી. ગોસ્વામીએ કહેવડાવ્યું કે પોતે કોઈ સ્ત્રીને

મળતા નથી. મીરાબાઈએ વળતું કહેવડાવ્યું કે હું તો સમજતી હતી કે સમગ્ર બ્રહ્માણ્ડમાં એક જ પુરુષ છે, બાકી બધી ગોપીઓ છે, આ બીજો પુરુષ કોણ છે એ મને સમજાવશો. મીરાબાઈના શબ્દોથી ગોસ્વામીનું પુરુષાભિમાન ગળી ગયું અને મીરાને વન્દન કરવા સામે ગયા. સર્વ મરમી સન્તો ભેદોના, ઊંચનીચના પ્રચર વિરોધી રહ્યા છે.

આનન્દઘન નિજાનન્દી, બ્રહ્મવિહારી, આતમરસ પીનાર મરમી છે. એટલે તેમનું જીવન સહજ છે, મુક્ત છે, મસ્ત છે. તે રૂઢિબન્ધોને ગાંઠતા નથી, તેમને તોડી મુક્ત બને છે. તેમને લોકલાજની પરવા નથી. ‘લોકલાજ સૂં નહિ કાજ.’ તે અનાદિ અનન્તમાં ખેલે છે, તે બેહદના મેદાનમાં રમે છે.

આનન્દઘનજી ચિન્તક ન હોવા છતાં જે જૈન ચિન્તનધારામાં તે થયા છે તે ચિન્તનધારાના ધ્યાલોને, વિચારોને તે પ્રસ્તુત કરે છે. આ વિચારો તેમનાં જિનસ્તવનોમાં વિશેષે અભિવ્યક્તિ પામે એ પળ સ્વાભાવિક છે. મરમીના અભેદદર્શનનો, નિરુપાધિક સાત્ત્વિક પ્રેમનો, વૈચારિક અહિંસાનો પોષક અનેકાન્તવાદ તેમને સૌથી વધુ આકર્ષે છે. સર્વ દૃષ્ટિઓ, દર્શનો, વિચારધારાઓનો સમન્વય અનેકાન્ત છે. તેથી, કોઈ પળ વિચારધારાનો અનાદર જૈનને માન્ય ન હોય – ચાર્વાક કે કાર્લ માર્ક્સની ભૌતિકવાદી વિચારધારાનો પળ નહિ. એટલે જ તો આનન્દઘનજી કહે છે-

“ષડ્દરિશન જિનઅંગ ભળી જે, ન્યાય ષડંગ જો સાધે રે ।

નમિજિનવરના ચરણઉપાસક, ષડ્દરિશન આરાધે રે ॥૧॥

....

લોકાયતિક કૂંચ જિનવરની.....” ॥૪॥

અહીં ષડ્દર્શન એ તો ઉપલક્ષણ છે, તેથી ઉપલબ્ધ સઘડ્યાં દર્શનો સમજવાનાં છે. અનેકાન્તવાદનું કે આનન્દઘનજીના કથનનું રહસ્ય ઊંડું છે. તે આ છે : જૈનદર્શન સ્વયં એક દૃષ્ટિ નથી પણ બધી દૃષ્ટિઓનો સમન્વય છે. અને દૃષ્ટિઓ (નયો) અનન્ત છે, તેનો કદી અન્ત થવાનો નથી, કાલક્રમે દૃષ્ટિઓ વધતી અને વિસ્તરતી જ રહેવાની છે. આમાંથી એ ફલિત થાય છે કે જૈનદર્શન closed system નથી, બન્ધ થઈ ગયેલી સિસ્ટમ નથી, પૂર્ણ થઈ ગયેલી System નથી, પણ સદા વિકસતી જ રહેવાની છે, કદી પણ Closed

બનવાની નથી, સદા Open જ રહેવાની છે, કદી પૂર્ણ બનવાની નથી. આ મહત્ત્વની વાત છે. આ રહસ્યનો સ્વીકાર તેને સદા ચેતનવન્તી, જીવન્ત રાખશે, સદા વધુ ને વધુ સમૃદ્ધ થતી રાખશે, અન્યથા તેની પૂર્ણતાનો સ્વીકાર એ જ તેનો વિનાશ- અન્ત બની રહેશે. સમન્વય વિચારધારાઓનો કરવાનો છે અને એટલે જ બધી ભારતીય અને અભારતીય - વિચારધારાઓનો અભ્યાસ જરૂરી છે. અન્યથા સમન્વય શેનો કરીશું ? ફ્રોઈડ, યુંગ, હેગલ, કાન્ત, શોપનહોર, અરવિન્દ, રવીન્દ્રનાથ, શંકરાચાર્ય, બુદ્ધ, ધર્મકીર્તિ, વગેરેને વાંચવા-સમજવા પડશે. સીમામાં બદ્ધ રહેવું નહિ પાલવે, મનને મુક્ત કરવું પડશે. આચારની બાબતમાં જૈનાચાર્યોએ વારંવાર ભારપૂર્વક કહ્યું છે કે આ કરવું જ અને આ ન જ કરવું એવી એકાન્ત આજ્ઞા ભગવાનની નથી પરંતુ પુરુષ, દેશ, કાળ, વગેરેને લક્ષમાં લઈ વિવેકબુદ્ધિ જે નક્કી કરે તે કરવું. તેવી જ રીતે, જૈનાચાર્યોએ અનેકાન્તવાદને અનુસરી કહેવું જોઈએ કે તત્ત્વ આવું જ છે અને આવું નથી જ એમ ભગવાનનું કહેવું નથી પરંતુ તે તે દેશ-કાળે ઉપલબ્ધ બધી જ દૃષ્ટિઓને ધ્યાનમાં લઈ સમન્વયકારી વિવેકબુદ્ધિ જે નક્કી કરે તેવું તત્ત્વ તે તે દેશ કાળે સમજવું / સ્વીકારવું.

પ્રથમ સ્તવનમાં સર્વદર્શનમાન્ય કર્મસિદ્ધાન્તને આધારે સતીપ્રથાનું ખણ્ડન છે. તે જ સ્તવનમાં જગતનિર્માણને ईશ્વરની લીલા માનનારના મતનો પ્રતિષેધ છે. લીલા, ક્રીડા તો આનન્દપ્રાપ્તિ માટે હોય, પૂર્ણાનન્દ લીલા કરે નહિ. છઠ્ઠા સ્તવનમાં જૈન કર્મસિદ્ધાન્તની સારભૂત બાબતો જૈન પરિભાષામાં નિરૂપી છે. બારમા સ્તવનમાં જૈન મતે આત્મસ્વરૂપવર્ણન છે. વીસમા સ્તવનમાં આત્મા વિશેના વિવિધ દાર્શનિક મતોનું જૈન દૃષ્ટિએ નિરસન છે. આઠમા સ્તવનમાં સૂક્ષ્મ નિગોદથી સંજી પંચેન્દ્રિય સુધીના જીવવર્ગોની ગણના છે. આ ઉપરાંત, પ્રસંગે પ્રસંગે નયવાદ, દ્રવ્યગુણપર્યાયવાદ, સપ્તભંગી, નિશ્ચય-વ્યવહાર આદિના ઉલ્લેખો તેમનાં સ્તવનો અને પદોમાં મળે છે. અહીં એ વસ્તુ ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે સ્તવનો અને પદોમાં જૈન સિદ્ધાન્તોના ઉલ્લેખ કે નિર્દેશને અવકાશ છે, એથી વિશેષને અવકાશ નથી.

અહીં આપણે બારમા સ્તવનની નીચેની પંક્તિઓ ઉપર વિસ્તારથી વિચાર કરીશું.

“ ,
 નિરાકાર સાકાર સચેતન, ॥૧॥
 નિરાકાર અભેદ સંગ્રાહક, ભેદગ્રાહક સાકારો રે,
 દર્શન-જ્ઞાન દુભેદ ચેતના, વસ્તુગ્રહણ વ્યાપારો રે ॥૨॥”

જૈનદર્શનમાં ‘દર્શન’ શબ્દ બે અર્થમાં પ્રયોજાયો છે - (૧) શ્રદ્ધા (૨) એક પ્રકારનો બોધ. નોંધપાત્ર વાત એ છે કે શ્રદ્ધાના અર્થમાં ‘દર્શન’ શબ્દનો પ્રયોગ ઉપનિષદો, જૈન પરમ્પરા અને બૌદ્ધ પરમ્પરા સિવાય બીજે ક્યાંય થતો નથી. આપણે જે પંક્તિઓનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યાં ‘દર્શન’ શબ્દ એક પ્રકારના બોધના અર્થમાં પ્રયોજાયો છે. દર્શન પણ એક પ્રકારનો બોધ છે અને જ્ઞાન પણ એક પ્રકારનો બોધ છે. આ બે બોધ વચ્ચે શો તફાવત છે ? દર્શન અને જ્ઞાન વચ્ચે શો ભેદ છે ? આ સમસ્યા છે. આ અંગે જૈન ચિન્તકોમાં મતભેદ છે.

સચેતન નિરાકાર-સાકાર ઉભયાત્મક છે, ચેતના ઉભયાત્મક છે. ચેતનાપ્રકાશ નિરાકાર પણ છે અને સાકાર પણ છે. ચેતનાનો વસ્તુગ્રહણવ્યાપાર નિરાકાર અને સાકાર બે પ્રકારે હોય છે. ચેતનાપ્રકાશને કે ચેતનાના વસ્તુગ્રહણવ્યાપારને જૈન પરિભાષામાં ઉપયોગ પણ કહેવામાં આવે છે. એટલે જૈન આગમોમાં કહ્યું છે કે ઉપયોગ બે પ્રકારનો છે - નિરાકાર ઉપયોગ અને સાકાર ઉપયોગ. સાદી ભાષામાં કહીએ તો બોધ બે પ્રકારનો છે - નિરાકાર અને સાકાર, અને નિરાકાર બોધ એટલે દર્શન અને સાકાર બોધ એટલે જ્ઞાન. આ વસ્તુને વધારે સ્પષ્ટ કરતાં કહેવામાં આવ્યું કે નિરાકાર બોધ એટલે સામાન્યગ્રાહી બોધ (દર્શન) અને સાકાર બોધ એટલે વિશેષગ્રાહી બોધ (જ્ઞાન). “જં સામણ્ણગહણં દંસણમેયં વિસેસિયં ણાણમ્ ।” - સન્મતિતર્કપ્રકરણ (૨.૧૧). અર્થાત્, અભેદગ્રાહી બોધ એ દર્શન છે અને ભેદગ્રાહી બોધ એ જ્ઞાન છે. આ મત સ્વીકારતાં, પ્રથમ દર્શન ઉત્પન્ન થાય અને પછી જ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય, સામાન્યનું ગ્રહણ કર્યા વિના વિશેષનું ગ્રહણ થાય નહિ. “પ્રાગ્ અનાકારઃ પશ્ચાત્ સાકાર ઇતિ પ્રવૃત્તૌ ક્રમનિયમઃ, યસ્તુ નાઽપરિમૃષ્ટસામાન્યો વિશેષાય ધાવતિ ।” - તત્ત્વાર્થભાષ્ય ઉપર સિદ્ધસેનગણિટીકા, ૨.૯. આ મતનો સ્વીકાર આનન્દઘનજીની ઉપરની પંક્તિઓમાં છે.

કેટલાક જૈન ચિન્તકો આ મત સ્વીકારતા નથી. તે માટેનો તેમનો

मुख्य तर्क नीचे मुजब छे. जैनदर्शन अनुसार वस्तु सामान्यविशेषात्मक छे. वस्तुग्राही बोधने ज यथार्थ अथवा प्रमाण कहेवाय. केवळ सामान्यग्राही बोधने के केवळ विशेषग्राही बोधने वस्तुग्राही गणाय नहि अने तेथी यथार्थ के प्रमाण गणाय नहि. आमांथी अे फलित थाय के आ चिन्तको दर्शनने पण सामान्यविशेषग्राही गणे छे अने ज्ञानने पण सामान्यविशेषग्राही गणे छे. तो पछी तेओ दर्शन अने ज्ञान वच्चेना भेदनो खुलासो केवी रीते करशे अने तेमनी क्रमोत्पत्तिने केवी रीते समजावशे ? आ चिन्तकोनुं समाधान आ प्रमाणे छे - सामान्यविशेषात्मक आत्मस्वरूपग्रहण दर्शन छे अने सामान्यविशेषात्मक बाह्य वस्तुनुं ग्रहण ज्ञान छे. “सामान्यविशेषात्मकबाह्यार्थग्रहणं ज्ञानं तदात्मकस्वरूपग्रहणं दर्शनमिति ।” - धवला टीका पृ.१४७. कुन्दकुन्दाचार्ये नियमसार गाथा १६०मां “दिट्ठी अप्पपयासा चेव” लखीने दर्शन आत्मप्रकाशक होय अेवो पक्ष रजू कर्यो छे. पण क्रमोत्पत्तिने केवी रीते समजावशो ? आनो विचार करीअे. ‘तदात्मकस्वरूपग्रहण’ पदमां आवेला ‘स्वरूप’ शब्दनो अर्थ आत्मस्वरूप या आत्मा कर्यो छे तेने बदले ज्ञानस्वरूप या ज्ञान करवामां आवे तो आ प्रश्ननो खुलासो थई शके. विषयनुं ग्रहण ए ज्ञान, अने आ ज्ञाननुं ज्ञान अे दर्शन. आम, अहीं क्रम ऊलटो थई जाय - पहेलां ज्ञान अने पछी दर्शन. परंतु जैनोना मतमां ज्ञाननुं ज्ञान अे स्वसंवेदन छे. अेटले क्रमपक्षने अवकाश नथी पण युगपत्पक्ष ज स्वीकार्य बने.

आ बीजा मतमां सामान्यविशेषग्राही दर्शन अने सामान्यविशेषग्राही ज्ञान वच्चेना भेदने तेम ज तेमनी क्रमोत्पत्तिने बीजी रीते पण समजावी शकाय छे परंतु कोई जैन चिन्तके तेनो उपयोग कर्यो नथी. प्रथम मतमां माननारा सामान्यग्राही बोधने माटे निर्विकल्प बोध अने विशेषग्राही बोधने माटे सविकल्प बोध अेवा प्रयोगो करे छे. अहीं आपणे नोंधवुं जोईअे के विकल्पनो अर्थ विचार पण छे अने आ अर्थ अनुसार बीजा मतने स्वीकारनारा जैन चिन्तको कही शके के सामान्य-विशेषनुं निर्विचार ग्रहण दर्शन अने सामान्य-विशेषनुं सविचार ग्रहण ज्ञान. आम दर्शन अने ज्ञान बनेनो विषय तो अेकनो अेक ज होय छे पण दर्शन विचार द्वारा ते विषयने ग्रहण करतुं नथी ज्यारे ज्ञान विचार द्वारा ते विषयने ग्रहण करे छे. प्रशस्तपाद, जयन्त भट्ट आदि न्याय-वैशेषिक चिन्तकोअे स्वीकार्युं छे के निर्विकल्प प्रत्यक्ष अने सविकल्प प्रत्यक्ष बनेनो

વિષય એકનો એક જ હોય છે, પરંતુ નિર્વિકલ્પ પ્રત્યક્ષ દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય વગેરે બધા પદાર્થોને અવિભક્તરૂપે ગ્રહણ કરે છે, જ્યારે સવિકલ્પક પ્રત્યક્ષ તે જ પદાર્થોને વિભક્તરૂપે ગ્રહણ કરે છે, અને પહેલાં નિર્વિકલ્પ પ્રત્યક્ષ યા બોધ થાય છે અને પછી સવિકલ્પ પ્રત્યક્ષ યા બોધ થાય છે. અહીં બીજી એક રસપ્રદ બાબત નોંધવી જોઈએ કે યોગીઓની બાબતમાં પહેલાં સવિકલ્પક ધ્યાનમાં (સવિચાર ધ્યાનમાં) સવિકલ્પક યા સવિચાર બોધ થાય છે અને પછી નિર્વિકલ્પક ધ્યાનમાં (નિર્વિચાર ધ્યાનમાં) નિર્વિકલ્પક યા નિર્વિચાર બોધ થાય છે. યોગીઓની બાબતમાં જ્ઞાન પહેલાં અને દર્શન પછી એવો ઝલટો ક્રમ હોય છે એમ કહેવામાં કોઈ બાધ નથી.

જ્ઞાન-દર્શનની સમસ્યાના ઉકેલ માટે જૈન ચિન્તકોએ અન્ય ભારતીય દર્શનોમાં જ્ઞાનરૂપ બોધ અને દર્શનરૂપ બોધનો ભેદ સ્વીકારાયો છે કે નહિ અને જો સ્વીકારાયો હોય તો તે ભેદનો આધાર શો છે, એનો વિચાર કર્યો નથી. પોતાની દાર્શનિક સમસ્યાઓના ઉકેલ માટે બીજા ભારતીય દર્શનોનો અભ્યાસ કરવાનું અને તેમાંથી સહાય મેળવવાનું જૈન ચિન્તકો અને સંશોધકોને માટે આવશ્યક છે. તુલનાત્મક દૃષ્ટિની જરૂર છે. આધુનિક ચિન્તકોમાં પણ્ડિતશ્રી સુખલાલજી આ બાબતોમાં અનુકરણીય દૃષ્ટાન્ત પૂરું પાડે છે.

સાંખ્ય-યોગમાં તો જ્ઞાન-દર્શનનો ભેદ ઝડીને આંચે વઘો એવો છે. ચિત્ત અને પુરુષ બે અલગ તત્ત્વો છે. ચિત્ત જ્ઞાતા છે અને પુરુષ દૃષ્ટ છે, ચિત્તને જ્ઞાન છે અને પુરુષને દર્શન છે. ચિત્ત જે તે વિષયના આકારે પરિણમી તે વિષયને જાણે છે. ચિત્તના વિષયાકાર પરિણામને ચિત્તવૃત્તિ કહેવામાં આવે છે અને આ ચિત્તવૃત્તિ જ જ્ઞાન છે. ઘટાકાર ચિત્તવૃત્તિ જ ઘટજ્ઞાન છે. ચિત્તવૃત્તિનું પ્રતિબિંબ પુરુષમાં પડે છે. ચિત્તવૃત્તિનું પ્રતિબિંબ જ્ઞીલવું એ પુરુષ દ્વારા ચિત્તવૃત્તિનું દર્શન છે. ઘટાકાર ચિત્તવૃત્તિનું પ્રતિબિંબ પુરુષમાં પડવું એ જ ઘટાકાર ચિત્તવૃત્તિનું પુરુષ દ્વારા દર્શન છે. ચિત્તવૃત્તિ જેવી ઉત્પન્ન થાય છે તેવું જ તે ચિત્તવૃત્તિનું પ્રતિબિંબ પુરુષમાં પડે છે. ચિત્તવૃત્તિ એક ક્ષણ પણ પુરુષથી અદૃષ્ટ રહેતી નથી, સદા દૃષ્ટ જ રહે છે. “સદા જ્ઞાતાશ્ચિત્તવૃત્તયસ્તત્પ્રભોઃ પુરુષસ્ય.... ।” – યોગસૂત્ર ૪.૧૮. ચિત્તવૃત્તિ વિના ચિત્તવૃત્તિનું દર્શન સંભવતું નથી, જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા વિના દર્શન ઉત્પન્ન થતું નથી, આ અર્થમાં તાર્કિક ક્રમ જ્ઞાન અને દર્શન વચ્ચે છે

પરંતુ કાલક્રમ બંને વચ્ચે નથી. જ્ઞાન અને દર્શનની ઉત્પત્તિ યુગપત્ છે. ઘટજ્ઞાન અને ઘટદર્શનની ઉત્પત્તિ યુગપત્ છે. જો બધી પારિભાષિકતાને બાજુએ રાખીએ તો સાંખ્ય-યોગ મતમાંથી એવો નિષ્કર્ષ નીકળે છે કે ઘટનું જ્ઞાન એ જ્ઞાન અને ઘટજ્ઞાનનું જ્ઞાન એ દર્શન. આમ સાંખ્ય-યોગમાંથી નીકળતો આ નિષ્કર્ષ જૈન ચિન્તકોના એક વર્ગના એ મતની અત્યંત નિકટ છે કે બાહ્યાર્થનું જ્ઞાન એ જ્ઞાન અને સ્વરૂપનું (આત્મસ્વરૂપનું) જ્ઞાન એ દર્શન. જો સ્વરૂપનો અર્થ (જ્ઞાનસ્વરૂપ કે જ્ઞાન) કરવામાં આવે તો સાંખ્ય-યોગમાંથી નીકળતા આ નિષ્કર્ષ સાથે એ મતનો અભેદ જ થઈ જાય.

સાંખ્ય-યોગ મત અને જૈન મતમાં ભેદ એટલો જ છે કે સાંખ્ય-યોગે દર્શન અને જ્ઞાન ગુણને એટલા તો ભિન્ન માન્યા કે તે એક જ તત્ત્વના આ બે ગુણો છે એમ માની શક્યું નહિ, જ્યારે જૈનોએ તેમને ભિન્ન ગુણો તો માન્યા પળ એટલા ભિન્ન નહિ કે જેથી તેમને એક જ તત્ત્વના ગુણ માની ન શકાય.

બૌદ્ધધર્મદર્શનમાં પળ દર્શનરૂપ બોધ અને જ્ઞાનરૂપ બોધ એ ભેદ સ્વીકારાયો છે. પિટકોમાં સમાધિનાં ફલરૂપે જ્ઞાન-દર્શન જણાવાયાં છે. ઘોષકપ્રણીત અભિધર્મામૃત ૫.૧૦માં કહ્યું છે : “સમાધિ ભાવયતો જ્ઞાન-દર્શનલાભઃ ।” અર્થાત્ આ યૌગિક કોટિનાં જ્ઞાન-દર્શન છે. ‘જાણતા અને દેખતા’ એ બુદ્ધનું લાક્ષણિક વર્ણન છે. ચાર આર્યસત્યોને બુદ્ધે જાણીને પછી દેખ્યાં છે. “અરિયસચ્ચાનિ અવેચ્ચ પસ્સતિ ।” – સુત્તનિપાત, ૨૨૧. અભિધર્મકોશભાષ્ય ૮.૨૭ માં કહ્યું છે કે “જ્ઞાનદર્શનાય સમાધિભાવના”. યશોમિત્રની સ્ફુટાર્થા વ્યાખ્યા તેની સમજૂતી આપતાં કહે છે – “જ્ઞાનદર્શનાય ઇતિ । જ્ઞાનાય દર્શનાય ચેતિ સમાસઃ । તત્ર જ્ઞાનં મનોવિજ્ઞાનસંપ્રયુક્તા પ્રજ્ઞા । ... વિકલ્પાત્ । દર્શનં ચક્ષુર્વિજ્ઞાનસંપ્રયુક્તા પ્રજ્ઞા અવિકલ્પિકા । અહીં સન્દર્ભ દિવ્યચક્ષુનો હોઈ, ચક્ષુથી દિવ્યચક્ષુ અભિપ્રેત છે. નિષ્કર્ષ એ કે સમાધિના ફલરૂપે ક્રમથી જે સવિકલ્પિકા પ્રજ્ઞા અને નિર્વિકલ્પિકા પ્રજ્ઞા જન્મે છે તે જ યૌગિક જ્ઞાન અને દર્શન છે. અહીં જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ પ્રથમ અને દર્શનની ઉત્પત્તિ પછી એ ક્રમ છે, જે ‘અવેચ્ચ પસ્સતિ’ એ શબ્દોથી સૂચિત થાય છે. આમ સવિચાર-ધ્યાનજન્ય સવિચાર બોધ (પ્રજ્ઞા) એ જ્ઞાન અને નિર્વિચાર-ધ્યાનજન્ય નિર્વિચાર બોધ (પ્રજ્ઞા) એ દર્શન એવું સ્પષ્ટ સમજાય છે. યૌગિક કોટિનાં જ્ઞાન-દર્શન ઉપરાંત વ્યુત્થાનદશામાં પળ

જ્ઞાન-દર્શન હોય છે. અભિધર્મકોશભાષ્ય ૧.૪૩માં કહ્યું છે કે ચક્ષુ અર્થાત્
 ઇન્દ્રિયો દેખે છે અને મન જાણે છે, સ્થવિરો અનુસાર મનનું (મનોવિજ્ઞાનનું) કાર્ય
 સન્તીરણ (investigating, ઈંહા, ઝૂહ) અને વોટ્ટપન (determining નિશ્ચયપ્રક્રિયા)
 છે. પાંચ ઇન્દ્રિયવિજ્ઞાનો સન્તીરણ અને વોટ્ટપનથી રહિત છે. ભદન્ત ઘોષક
 અભિધર્મામૃતમાં કહે છે કે પાંચ ઇન્દ્રિયવિજ્ઞાનો વિવેક કરવા સમર્થ નથી જ્યારે
 મનોવિજ્ઞાન વિવેક કરવા સમર્થ છે. “પંચ વિજ્ઞાનાનિ ન શક્નુવન્તિ વિવેક્તુમ્,
 મનોવિજ્ઞાનં શક્નોતિ વિવેક્તુમ્ ।” ૫.૧૦. આ ઉપરથી એ તારણ નીકળે છે કે
 વ્યુત્થાનદશામાં દર્શનનો અર્થ છે નિર્વિકલ્પક ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ અને જ્ઞાનનો અર્થ
 છે સવિકલ્પક ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ અને અન્ય સવિકલ્પક જ્ઞાનો. અહીં દર્શનની
 ઉત્પત્તિ પહેલાં અને જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ પછી એ ક્રમ છે. અહીં નિર્વિકલ્પકનો અર્થ
 સામાન્યગ્રાહી કરવો શક્ય જ નથી, કારણ કે બૌદ્ધોને મતે સામાન્ય જેવી કોઈ
 વસ્તુ જ નથી, સામાન્ય અવસ્તુ છે, કલ્પના છે. એટલે નિર્વિકલ્પક એટલે
 નિર્વિચાર અને સવિકલ્પક એટલે સવિચાર એ જ અર્થ છે. અને આ જ અર્થ
 ધ્યાનદશાની બે પ્રકારની પ્રજ્ઞાઓ અને વ્યુત્થાનદશાના બે પ્રકારના બોધ એ બંને
 કોટિઓમાં એકસરખો જ રહે છે.

બૌદ્ધ પરમ્પરામાં પળ જૈન પરમ્પરાની જેમ એક જ તત્ત્વને (= ચિત્તને
 = આત્માને) જ્ઞાન પળ છે અને દર્શન પળ છે; વઢી જ્ઞાનને પોતાને જ થતું
 પોતાનું સંવેદન (સ્વસંવેદન) છે. સર્વ જ્ઞાનો સ્વસંવેદિત જ છે. પરંતુ બૌદ્ધ
 પરમ્પરામાં બાહ્યાર્થનું ગ્રહણ જ્ઞાન અને સ્વસંવેદન દર્શન એ રીતનો જ્ઞાન-દર્શનનો
 ભેદ કરવામાં આવ્યો નથી.

આમ અન્ય દર્શનોમાંથી આપણને પર્યાપ્ત સામગ્રી મળે છે, જે આપણને
 જૈન પરમ્પરામાં જ્ઞાન-દર્શનના ભેદ અંગે જે મતભેદ છે, તેનો ડકેલ શોધવામાં
 સહાય કરી શકે.

C/o. ૨૩, વાલ્કેશ્વર સોસાયટી,
 ભુદરપુરા, આંબાવાડી,
 અમદાવાદ-૧૫